

СЎЗ ТАРТИБИНИНГ ПРАГМАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Собиров Анвар,
СамДУ докторанти

Калит сўзлар: сўзловчи, коммуникация, прагматик мақсад, нутқий мулоқот, дискурс, поэтик матн, сўз тартиби, инверсия, эстетик таъсир.

Кейинги йилларда тил ҳодисаларини талқин қилишда улар марказида инсон туриши, ҳар бир ҳодиса унга боғлиқ ҳолда амалга ошиши эътироф этилиб, бу ҳолат прагматик синтаксисда, жумладан, инверсиянинг янги истикболли мавзу сифатида тадқиқ этилишида ҳам кўринади. Синтактик назарияга мос ушбу йўналишни прагматик синтаксис деб аташ мумкин. Шундан келиб чиқиб, тил бирликлари ва уларни қўлловчи субъект ўртасидаги муносабат, шунингдек, нутқ фаолиятини ташкил этувчи бирликларнинг мулоқот жараёнида ўз имкониятларини намоён қилиши лингвистик тадқиқотлар диққат марказида бўлиб қолди.²⁴ Тил орқали амалга ошадиган ҳар қандай ҳаракат асосида прагматика ётади. Бу ҳақда тилшунос Н.Маҳмудов шундай фикрлайди: “Одатда, коммуникатив вазиятнинг уч асосий унсури мавжуд бўлади, яъни сўзловчи, тингловчи ва мавзу ёки ахборот. Сўзловчи муайян ахборотни тингловчига етказиш учун, албатта, восита – тегишли канални танлайди. Табиийки, асосий канал тилнинг ўзидир. Аммо ахборотни тўла етказишда умумий вазият ва мақсадга мувофиқ бошқа каналлар ҳам ишга туширилади. Бу ўринда паралингвистик ва экстралингвистик воситалар назарда тутилади. Чиндан ҳам, турли жестлар, юз ифодаси, бошни кимирлатиш, гавда ҳаракатлари, макон яқинлиги, овоз табиати, кийимлар, сўзловчи ва тингловчининг ижтимоий ёки бошқа мақоми каби хилма-хил омиллар коммуникация жараёнида алоҳида қимматга эга. Узатилмоқчи бўлган ахборотнинг мазмуни, мақсади ва

табиатига уйғун тарзда коммуникация канали танланади”.²⁵ Ўзбек тилшунослигида сўз тартиби, асосан, синтактик нуктаи назаридан насрий матнларда тадқиқ этилган бўлиб, нутқий алоқада иштирок этувчи бирликларнинг эмоционал-экспрессивлигини таъминловчи инверсиянинг юзага келиш сабаблари, кўринишлари ва ўзига хос хусусиятлари бадиий услуб мезон ва ўлчовлари асосида талқин этилади. Ўзаро мулоқот жараёнида маълум гап бўлагининг сўзловчи ёки ёзувчи коммуникатив мақсадига боғлиқ ҳолда фаоллашуви ва юзага келувчи таъсирчанлик муҳим семантик ва коммуникатив категория сифатида прагматика доирасида кесишади ва бунда сўзловчи субъект ўз мақсади билан биринчи ўринга кўтарилади. Сўзловчи шахс ва нутқий алоқанинг бўёқдор ва таъсирчан аъзоси ўртасида мустаҳкам алоқанинг мавжудлиги тадқиқотчилар томонидан эътироф этилса-да, ҳалигача етарли даражада ўз ечимини топган эмас.

Сўзловчи шахснинг ифодаламақчи бўлган фикрлари оғзаки ва ёзма шаклда нутқ қаратилган шахсга йўналтирилади. Бунда сўзловчи адабий тил меъёри сифатида белгиланган қоидаларга амал қилишга мажбур. Тилнинг грамматик қурилиши, луғавий таркиби бирлик-ларидан муомала жараёнида мақсадли фойдаланиш, тил бирликларининг маълум бир вазифани бажариши услубий хосланишни тақозо қилади. Сўзловчи ва нутқ қаратилган шахс муносабати, коммуникатив мақсад, нутқий вазият, прагматик самарани таъминловчи лисоний ва нолисоний омиллар тил бирликларининг қўлланишига ҳам таъсир этади. Бу ҳолат синтактик сатҳ доирасида

²⁴ Иссерс О. Когнитивный и прагматический аспекты функционирования языковых единиц в дискурсе. - СПб. : Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2005.

²⁵ Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. –Тошкент, 2007. –Б.40.

гап бўлақларининг жойлашишида ва маълум бир вазифаларни бажаришга хосланишида намоён бўлади. Тилшунос олимлар А.Нурмонов ва Н.Махмудовларнинг кўрсатишича, “Ўзбек тилида гап бўлақларининг тартиби қуйидаги вазифаларни бажаради: 1) сўз бирикмалари қисмлари тартибининг грамматик меъёрини кўрсатиш; 2) гап (жумла)нинг коммуникатив мақсадига кўра у ёки бу бўлақнинг ахамиятлилигини кўрсатиш; 3) нутқнинг услубий хусусиятини акс эттириш ва бошқалар”²⁶.

Синтактик нуқтаи назардан қаралса, “Сўз тартиби, гап бўлақларининг тартиби — гап бўлақларининг ўзаро маълум грамматик қонун-қоидалар асосида, маълум синтактик, мазмуний, услубий қиймати билан боғлиқ ҳолда жойлашуви. Гап бўлақлари тартибининг ўзаро қарама-қарши қўйилувчи бир неча турлари бор. Булардан энг асосийси тўғри тартиб ва тескари тартиб оппозициясидир. Тўғри тартибда синтактик тузилма қисмлари (гап бўлақлари, қўшма гап предикатив қисмлари ва б.) маълум қонун-қоидалар асосида одатдагича жойлашади. Мас, ўзбек тилида аниқловчининг аниқланишдан, эганинг кесимдан, тўлдирувчи ёки ҳолнинг кесимдан олдин жойлашуви тўғри тартиб ҳисобланади: баҳаво ерлар, Карим ўқиб бўлди, китобни ўқиди, тўсатдан келиб қолди каби. Тескари тартибда маълум услубий, семантик мақсад ва бошқа сабаб билан синтактик тузилманинг (ундаги гап бўлақларининг, қўшма гап предикатив қисмларининг) тўғри, одатдаги тартиби ўзгаради, инверсия юз беради”²⁷.

Гап бўлақлари тартибининг ўзгариши воситасида гапда турли маъно нозикликларининг ифодаланиши кўпроқ бадий матнларда, хусусан, поэтик матнларда кузатилади. “Нутқ таъсирчанлигини ошириш мақсадида

гапда сўзларнинг одатдаги (тўғри) тартибини ўзгартириш”²⁸ натижасида гапда бош ёки иккинчи даражали бўлақ мақомидаги сўз ўз вазифасига қўшимча тарзда янги маъноларни ифодашга ҳам хизмат қила бошлайди. Бошқача айтганда, гапда ўз жойлашиш ўрнини ўзгартирган бўлақнинг ўзига хос хусусиятлари у ёки бу кўринишда амал қилувчи нутқ жараёнида юзага чиқади. Тадқиқотларда мураккаб жараён ҳисобланган муомала тузилмаси коммуникатив (бир томонлама) ахборот узатиш, интерактив (икки томонлама ўзаро таъсир) ва перцептив (ўзаро бир-бирини идрок қилиш) алоқа турларидан ташкил топиши қайд этилади²⁹.

Тил инсон фикрларининг юзага чиқишини таъминловчи асосий воситадир. Шу боис нутқий фаолият тушунчаси юнонча «иш», «фаолият» маъноларини билдирувчи³⁰ прагматика билан чамбарчас боғлиқ ҳолда амалга ошади. Демак, тил тизими тараққиётининг бошланғич нуқтаси (даври) прагматикадан бошланади³¹. Прагматика амалий жиҳатдан фойдали бўлиб, шахснинг субъектив қизиқишларини ифодалайди³². У инсон нутқий фаолиятининг амалий жиҳатларини тадқиқ этувчи фан сифатида мулоқот жараёнида қўлланувчи тил воситаларининг контекстга таъсирини таҳлил қилади. «Ҳар қандай дискурс иштирокчилари ўзига берилган имкониятлар ёрдамида муносабатга киришади. Унинг нутқдаги ҳокимлик даражаси ўша вазиятнинг ўзида хатти-ҳаракатда ҳам сезила бошлайди. Бундай ифодалар перформативлар ҳисобланади. Ҳаракат ифодасида социал, коммуникатив вазият тўла маънода ўз

²⁸Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдди. Иккинчи жилд. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006.Б.206.

²⁹Ғозиев Э. Муомала психологияси. - Т. Университет. 2001. Б.55.

³⁰Стариченков В.Д. Большой лингвистический словарь.-Ростов-на-Дону: «Феникс», 2008.-С.462.

³¹Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Монография. – Тошкент, Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008. Б.37.

³²Турлова Е.В. Прагмалингвистические характеристики малоформатных текстов / Поволж. гос. соц.-гуманитарная акад. - Самара, 2009.

²⁶Махмудов Н.,Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. - Тошкент: Ўқитувчи, 1995.Б.16-17.

²⁷Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. - Тошкент :”Ўзбекистон миллий энциклопедияси”

Давлат илмий нашриёти: www.ziyouz.com кутубхонаси. Б.824.

баёнига эга бўлади, сўзловчи ва тингловчи фаолияти ҳам ўша вазият билан боғланади»³³. Инсоннинг нутқий алоқасида вербал мулоқот етакчилик қилади. Яъни сўзловчи ўз коммуникатив мақсадидан келиб чиқиб, тилда мавжуд бўлган бирликлар воситасида фикрларини ифодалайди. Кўзланган мақсаднинг юзага чиқишида турли имо-ишора, мимика, гавда ҳаракатлари каби невербал воситалардан ҳам фойдаланилади.

Ушбу жараёнга сўз тартиби, хусусан, инверсия ҳам ёрдам берадики, унинг воситасида гапдаги энг аҳамиятли, муҳим бўлган сўз алоҳида таъкидлаб, ажратиб кўрсатилади ва шу орқали сўзловчи кайфияти ва ҳис-туйғулари акс эттирилади³⁴. Тил бирликларининг гапда маълум бир вазифани бажаришдан ташқари сўзловчи коммуникатив мақсадининг амалга ошишини таъминловчи восита эканлиги унинг прагматика билан чамбарчас боғлиқлигидан далолат беради. Гапда сўзлар тартибининг тўғри, тилнинг синтактик табиатига уйғун бўлиши мантикий нутқ тузишда жиддий аҳамиятга моликдир. Сўз тартибидаги нуқсон жумлада ифодаланган фикрнинг мантиқан янглиш ёки икки ёқлама англанишига сабаб бўлади. Масалан: *Лоқайдлик туфайли кўрсак ҳам индамаймиз* ("Хуррият", 2006 йил 24 май). Бу жумладаги сўз тартибидаги сакталик сабаб фикр икки хил тушунилиши мумкин, яъни "лоқайдлик туфайли кўриш" (бу, албатта, мантиққа зид) ва "лоқайдлик туфайли индамаслик". Аслида ифодаланмоқчи бўлган фикр уларнинг иккинчиси. Жумладаги сўз тартиби *Кўрсак ҳам лоқайдлик туфайли индамаймиз* тарзида тузилса, мантиқ ўзининг тўғри ифодасини топади.³⁵

Гапда сўзларнинг маълум тартибда тузилиши нутқнинг барча кўринишлари учун хос бўлган қонуният ҳисобланса-да, бадий нутқда барча бирликлар қатори сўз тартибида ҳам маълум коммуникатив мақсад, экспрессив нутқий ифодаларни ҳосил қилиш кўзда тутилади. Масалан,
Кўриқчилар боқади ҳайрон, // Ҳеч ким менга демайди: «Тўғри!..

Сен бир мўмин, беғуноҳ инсон, // Ўлиши шарт, ахир, у — ўғри!»

Жовдирайман жаллод қошида: // Ўйлаб топгин бирор бир имкон,

Қоп кийгизмай тургин бошига, // Унинг учун мен берайин жон»,

«У — порахўр», дейди халойиқ, // Мен ўртага қўйиб жонимни,

Дейман: «Ўйқ, У яшашига лойиқ, // Қонун, тўккин менинг қонимни».

«У севгисин сотди», қичқираб // Бир аёлнинг қасоскор кўзи.

Тиз чўкаман: «Синглим, муқаррар // Буюк номзод ўлимга ўзим!» (У.Азим)

Парчада дастлабки кўзга ташланадиган ҳолат гапларнинг инверсия асосига қурилганлиги. Муаллиф бунда мисралар охирини ўзаро кофиядош сўзлардан фойдаланиб, "тўғри-ўғри", "имкон — жон", "жонимни — қонимни", "кўзи — ўзим" тарзида тугаллаш билан гапларнинг эмоционал-экспрессивлигини таъминлаган. Гап бўлакларининг одатдаги тартиби бузилиши эса шеърятдаги поэтик таъсирчанликни таъминловчи усуллардан бири сифатида китобхон руҳиятига таъсир кўрсатади. Умуман, поэтик матнларда сўз тартиби прагматик имкониятларининг намоён бўлишида контекст муҳим роль ўйнайди. Поэтик асарлар тили ўзига хос бўлиб, унда қўлланилган тил бирликлари, шунингдек, гап бўлакларининг жойлашуви ҳам нутқ қаратилган шахс, яъни ўқувчига таъсир этиш асосий вазифа саналади. Бадий матнда муаллиф гап бўлакларини маълум тартибда жойлаштириш билан коммуникатив мақсадни кўзда тутди. Муаллиф гап бўлакларидан айримларига алоҳида эътибор қаратиб, ўз ҳиссиётларини, туйғуларини, воқелик фактларига бўлган муносабатини ўқувчига билдириши,

³³ Ҳакимов М.Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: филол. фанлари док. ...дис. автореф. -Т.:2001. -Б.30.

³⁴Бондарко Л.В., Вербицкая Л.А. Прикладное языкознание. СПб. : Изд-во С-Петербург. университета, 2001.

³⁵Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. -Тошкент, 2007. -Б.40.

шунингдек, китобхонни маълум ҳаракатга ундаши, унга бадий-эстетик таъсир кўрсатиш орқали навбатдаги нутқ жараёнига тайёрлаши мумкин. Матн ижодкори ҳар бир фикрни маълум бир прагматик мақсад билан боғлайдики, у коммуникацияда шу фикрнинг прагматик мазмуни сифатида шаклланади.

*Шу қора тупроқ, шу хоки пок ердан,
Йил бўйи тўкилган пешона тердан,
Истаса бий дала, сахрою қирдан*

Оқ олтин яратар деҳқон қўллари.
(Тўра Сулаймон “Олқов”)

Келтирилган парчада аслида айтилмоқчи бўлган асосий фикр – деҳқон қўлларининг оқ олтин яратиши. Муаллиф бу фикр ифодаланган гапни инверсия тарзида шакллантириш билан охириги мисрага тушириши, дастлабки уч мисрада ифодаланган гапларни эса асосий гапда ифодаланган мазмунни кучайтиришга йўналтириши ўзига хос поэтик оҳангдорликни таъминлаган. Дастлабки уч мисрадаги охириги сўзларнинг –дан чиқиш келишиги қўшимчасини олиши билан таъкид маъноси оширилган. Бадий матнда тилнинг эстетик вазифаси ва ифода имкониятлари кенг. Бу имкониятларнинг таъминланишида семантик-стилистик воситалар қатори сўз тартибининг ҳам ўзига хос ўрни бор.

Бадий матнда ўқувчи шеърда ифодаланаётган ахборотни шунчаки, оддийгина қабул қилувчи адресат эмас, балки нутқий мулоқотнинг асосий фигураларидан бири – нутқ қаратилган шахс сифатида узатилаётган маълумотни идрок қилиш асносида уни таҳлил призмасидан ўтказди. Худди шу мураккаб жараёнда нутқий фаолият билан боғлиқ тил бирликлари, нутқ воқеланишида иштирок этувчи воситалар прагматик тушунча касб эта бошлайди, яъни фаолиятга киришади.

Маълумки, тилда ижтимоий вазифалардан ташқари энг аввало, инсоннинг муносабати намоён бўлади. Тил шахснинг воқеа-ҳодисаларга, шахсларга ва нарсаларга, ҳаракат-ҳолатга муносабатини

шакллантирувчи воситадир. Бу муносабатнинг муаллиф мақсадига мос ҳолда ифодаланишида сўз тартибининг аҳамияти катта. Муаллиф поэтик матнда сўз тартибидан услубий восита сифатида фойдаланишда асосан, инверсия усулига мурожаат қилади ва шеърини нутқ талабларига бўйсунган ҳолда ўз фикрларини баён қилади. Шоир Аъзам Ўктамнинг куйидаги мисраларида шу ҳолат кузатилади:

Бухорога борганда боқмам сира осмонга. Қараб туравераман Минораи Калонга. Шунда тўғри юракка мозий бостириб келар: ҳайқирган суворилар, кишинаётган дулдуллар. Мен энтикиб қоламан, қалбимда гулув, ҳадик. Гўёки мана ҳозир учиб кетадигандек. Ачиндимми, куйдимми мозийни кўп ўйладим. Қариб қолган минора тилга кириб сўйлади: «Э, қўйсанг-чи, мозийдан хавотир олмоқ бекор. Ахир унда не буюк улуг боболаринг бор! Кўзингдир юрт тарихи, қараб юргин кўзингга. Сен менга ачинмагин, эҳтиёт бўл ўзингга!»

Поэтик матнлар таҳлилидан маълум бўладики, сўзловчи коммуникатив мақсади амалга ошишини таъминловчи бирликларнинг функционал-семантик имкониятлари контекстда, сўз тартибига боғлиқ ҳолда юзага чиқади. Гапда сўз тартибининг инверсия шаклида бўлиши, танланган сўзларнинг бўёқдорлиги ва таъсирчанлиги ўқувчи руҳиятига таъсир этиб, унда ифодаланган фикрларга нисбатан маълум бир муносабатнинг уйғониши бадийликнинг асосий мезони ҳисобланади. Инверсия уч йўналишдаги фанлар кесишмасида амал қилади. У маълум ҳолатга алоқадорлиги, муносабатига кўра семантикага, гап таркибидаги бўлақларга муносабатига кўра синтактикага боғланади. Унинг сўзловчига муносабат ифодалаш вазифасини бажариши эса бевосита прагматикага дахлдорлигини кўрсатади. Бу эса инверсиянинг эстетик вазифаси кенг қамровли эканлигидан далолат беради.

Адабиётлар:

1. Бондарко Л.В., Вербицкая Л.А. Прикладное языкознание. СПб. : Изд-во С-Петербург. университета, 2001.
2. Иссерс О. Когнитивный и прагматический аспекты функционирования языковых единиц в дискурсе. - СПб. : Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2005.
3. Махмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. –Тошкент, 2007. –Б.40.
4. Стариченок В.Д. Большой лингвистический словарь.-Ростов-на-Дону: «Феникс», 2008.-С.462.
- 5.Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Монография. – Тошкент, Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008. Б.37.
- 6.Турлова Е.В. Прагмалингвистические характеристики малоформатных текстов / Поволж. гос. соц.-гуманитарная акад. - Самара, 2009.
7. Ғозиев Э. Муомала психологияси. - Т.: Университет. 2001. Б.55.
8. Ҳакимов М.Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: филол. фанлари док. ...дис. автореф. .-Т.:2001. –Б.30.

Сабилов А. Прагматизм порядка слов. *Статья посвящена вопросам порядка слов в языке и в зависимости от них эстетико-оценочной деятельности самой речи.*

Sobirov A. Pragmatic peculiarities of word order. *This article is devoted to issues of word order in language and literary-aesthetic activity in speech.*
